

فصلنامه علمی - پژوهشی «پژوهش های ادبی - قرآنی»

سال اول / شماره دوم / تابستان ۱۳۹۲

آشنایی زدایی در جزء سی ام قرآن کریم

قاسم مختاری^۱ و مطهره فرجی^۲

چکیده

آشنایی زدایی از دستاوردهای مکتب فرمالیسم روس می باشد که بر بیگانه نمودن نرم عادی زبان دلالت دارد. این اصل بعنوان شگردی برای زیبایی آفرینی به شمار می رود و هدف از آن، تشخیص و برجسته سازی هر اثر هنری است. این نوشتار تلاش می کند تا زبان قرآن کریم را به عنوان برترین اثر ادبی و هنری، از منظر آشنایی زدایی بررسی نموده و میزان بهره مندی قرآن کریم را از امکانات زبانی و شگردهای زیبایی آفرینی نمایان سازد. روش این تحقیق، توصیفی - تحلیلی است و بر آن است تا به منظور تطبیق نظریه صورتگرایان با زبان قرآن، نمونه هایی از هنجارگریزی (قاعده گاهی و قاعده افزایی) را در برخی آیات شریفه جزء سی ام قرآن کریم نشان دهد و در نهایت با تکیه بر تفاسیر ادبی قرآن کریم، بازتاب تأثیر آن را در کشف معنای مقصود و نیز کسب التذاد بیشتر بیان کند. قرآن کریم، به اقتضای رسالت آسمانی خویش، بگونه ای بی نظیر با بهره گیری از ذخایر زبانی، در دو حیطه هنجارگریزی و قاعده افزایی دست به آشنایی زدایی زده و به تبع آن با برجستگی کلام، القای مفهوم را به اوج رسانیده است.

واژگان کلیدی: قرآن کریم، فرمالیسم، آشنایی زدایی، هنجارگریزی، قاعده افزایی.

۱- مقدمه

تکرار و کثرت استعمال علاوه بر کاستن از نیروی رسانگی و انتقال معنی، از میزان جذابیت هر اثر ادبی و هنری نیز می کاهد. به اعتقاد صورتگرایان، کار هنر این است که مضامین مکرر را بگونه ای نو عرضه نماید و به عبارتی دست به «آشنایی زدایی» بزند. این اصل، بخش گسترده ای از مطالعات دهه دوم قرن بیستم را بویژه در آثار اشکلوفسکی^۳ (ت: ۱۹۸۴م)، تن یانو^۴ (ت: ۱۹۴۳م)، یاکوبسون^۵ (ت: ۱۹۸۲م)، و... به خود اختصاص داد. می توان ادعا کرد که رگه هایی از این نظریه در افکار پیشینیان نیز مشهود است. هنگامی که شارحان آثار ارسطو از اصطلاح «تغییر» نزد او سخن می رانند و یا فلاسفه ای چون: ابن سینا (ت: ۴۱۶ق)، ابن رشد (ت: ۱۱۹۸م) و فارابی (ت: ۳۳۹ق) اصطلاح «محاکاه» را در مقابل

** تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۰۵/۰۴ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۰۷/۰۲

^۱ دانشیار زبان و ادبیات عربی دانشگاه اراک q-mokhtari@araku.ac.ir

^۲ کارشناس ارشد زبان و ادبیات عربی faraji_mt@yahoo.com

1- Shklovski

2- tynyanov

3- Jakobson

تغییر قرار می‌دهند، بنوعی آشنایی زدایی را در ذهن تداعی می‌کنند. علاوه بر این در میان بزرگان زبان و ادبیات عربی نیز آنچه تحت عنوان: عدول، مجاز، توسع و شجاعة العربیة نزد اندیشمندان چون: سیبویه (ت: ۱۸۰ق)، جاحظ (ت: ۲۵۵ق)، ابن جنی (ت: ۳۹۲ق)، عبدالقاهر جرجانی (ت: ۴۷۱ق) و ... دیده می‌شود، همگی بنوعی انحراف و درهم شکستن اسلوب‌های بیانی مألوف را نشان می‌دهند. ابن جنی در بحث گسترده خود از حقیقت و مجاز و عبدالقاهر جرجانی در بحثی که از «معنی المعنی» پیش می‌کشد، نکاتی را مطرح می‌کنند که با آشنایی زدایی فرمالیست‌ها بیگانه نیست؛ بنابراین، بهره‌گیری از امکانات زبانی با هدف ناآشنا ساختن و برجستگی زبان، از دیرباز پسندیده بوده است؛ ولی در نهایت فرمالیست‌ها بودند که این مفهوم را سامان بخشیده و نظریه‌ای تحت عنوان آشنایی زدایی^۶ ارائه دادند. در این مقاله تلاش ما بر آن است تا ضمن معرفی نظریه صورت‌گرایان، برخی از انواع آشنایی زدایی را در دو حوزه هنجارگریزی و قاعده‌افزایی با آیات شریفه جزء سی‌ام قرآن کریم تطبیق دهیم. علاوه بر آن، چگونگی و میزان آشنایی زدایی در قرآن کریم و نیز تأثیر آن را در زیبایی و رسانگی مفهوم نمایان سازیم. از آنجا که دامنه این مبحث بسیار گسترده است، در این نوشتار تأکید ما بر هنجارگریزی نحوی و نیز قاعده‌افزایی در سطح تحلیل آوایی آن است. لیچ^۷ و گرامون^۸ از زبان‌شناسانی هستند که نظریاتشان مورد توجه این مقاله می‌باشد.

پیشینه تحقیق

از آنجا که اصطلاح آشنایی زدایی سابقه دیرینه‌ای ندارد، به ندرت در مقالات و پژوهش‌های مختلف از آن سخن رفته است. ردپای این اصطلاح در ادبیات فارسی به مراتب پیش از ادب عربی است. از میان مقالات فارسی موجود در این زمینه می‌توان به مقاله «هنجارگریزی نوشتاری در شعر امروز» (مریم صالحی‌نیا، فصلنامه پژوهش‌های ادبی، شماره ۱، ۱۳۸۲) و «آشنایی زدایی و هنجارگریزی نحوی در شعر فروغ فرخزاد» (فاطمه مدرسی و فرح غنی‌دل، مجله دانشکده علوم انسانی دانشگاه سمنان، شماره ۱۵، ۱۳۸۵) اشاره کرد. طبق آنچه بررسی کردیم تحقیقات عربی موجود در این زمینه نیز عبارتند از: «الضرورة الشعریة و مفهوم الانزیاح» (احمد محمد ویس، مجله التراث العربی، شماره ۶۸، ۱۴۱۸م)، «جمالیة الانزیاح البیانی فی المفارقة القرآنیة» (حمید عباس‌زاده و دیگران، مجله العلوم الانسانیة و الدولیة، شماره ۱۹، ۱۴۳۳هـ ق) و پایان‌نامه‌هایی تحت عنوان «ظاهرة الانزیاح فی قصیة «ارادة الحیاء» لأبی القاسم الشابی» (آمنه لوط و و داد لوط، کلیة الآداب و اللغات لجامعة منتوری فی قسنطینة، ۲۰۱۱م)، و «ظاهرة الانزیاح فی سورة النمل» (هدیة جیلی، کلیة الآداب و اللغات لجامعة منتوری فی قسنطینة، ۲۰۰۶م)؛ بنابر آنچه ذکر آن رفت، تاکنون تحقیقی در زمینه آشنایی زدایی (قاعده‌کاهی و قاعده‌افزایی) در قرآن کریم صورت نگرفته است. این درحالیست که اعجاز بیانی و لغوی قرآن کریم بر کسی پوشیده نیست و قرآن، برترین اثر ادبی موجود است؛ بنابراین جای خالی چنین تحقیقی در میان مقالات موجود احساس می‌شد.

4- defamiliarization

1-leech

2-gramoon

۲- چارچوب مفهومی بحث

۱-۲- آشنایی زدایی

آشنایی زدایی از ارکان اصلی مکتب فرمالیسم^۹ روس می باشد که بر ناآشنا ساختن و بیگانه نمودن آنچه آشنا و شناخته شده است، دلالت دارد. این اصطلاح را اشکوفسکی، منتقد روسی، برای نخستین بار در سال ۱۹۱۷، در مقاله‌ای با عنوان «هنر به مثابه فن»^{۱۰} مطرح کرد. وی معتقد است که کار اصلی هنر، ایجاد تغییر شکل در واقعیت است؛ بدین معنا که هدف زبان ادبی این است که با استفاده از اشکال غریب و غیر عادی، فرم را برجسته کند و در نتیجه بسیاری از مسائل زیبایی شناسی را که امروزه بسبب کثرت استعمال عادی شده، دوباره بکار گیرد (ر.ک: شمیسا، ۱۳۸۱: ۱۵۸). «این اصل در نظر صورت‌گرایان روس، هر نوع نوآوری در قلمرو ساخت و صورت‌ها است و هر پدیده کهنه‌ای را در صورتی نو درآوردن؛ یعنی هنر‌سازها را از نو فعال کردن» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۱: ۹۶) در حقیقت «آشنایی زدایی شامل تمهیدات، شگردها و فنونی است که زبان شعر را برای مخاطبان بیگانه می‌سازد و با عادت‌های زبانی مخالفت می‌کند» (علوی مقدم، ۱۳۷۷: ۱۰۷).

۲-۲- برجسته‌سازی

برجسته‌سازی را می‌توان نتیجه آشنایی زدایی دانست. «آشنایی زدایی در متن، شامل شگردهایی می‌شود که با برجسته‌سازی رابطه مستقیم دارند و معمولاً با نوعی هنجارگریزی همراه هستند که در دو دسته زبان‌شناسیک و موسیقایی جای می‌گیرند و ویژگی‌های زبانی و موسیقایی و بلاغی و بیانی را در خود جای می‌دهند» (مدرسی و غنی‌دل، ۱۳۸۵: ۱۰۰). «فرمالیست‌ها برای زبان دو فرآیند «خودکاری» و «برجسته‌سازی» را در نظر گرفتند. فرآیند خودکاری، کاربرد عناصر زبانی به قصد بیان موضوع است بدون آنکه شیوه بیان جلب نظر کند؛ ولی برجسته‌سازی، بکارگیری عناصر زبان به شیوه غیر متعارف است بگونه‌ای که نظر مخاطب را جلب کند. آن‌ها فرآیند دوم را عامل به‌وجود آمدن زبان ادب می‌دانند» (صفوی، ۱۳۹۰، ج ۱: ۳۹- باتصرف). «برجسته‌سازی عدول‌های برجسته هنری از زبان عادی است» (شمیسا، ۱۳۸۱: ۱۶۲). لیچ، زبان‌شناس معروف انگلیسی، پس از طرح فرآیند برجسته‌سازی به دو گونه از این فرآیند توجه نشان می‌دهد. به اعتقاد وی برجسته‌سازی به دو صورت امکان‌پذیر است: نخست: قاعده‌گاهی یا هنجارگریزی که به معنای انحراف از قواعد حاکم بر زبان است و دوم: قاعده‌افزایی که با افزودن قواعدی بر قواعد حاکم بر زبان خودکار صورت می‌گیرد (ر.ک: صفوی، ۱۳۹۰، ج ۱: ۴۶).

۲-۳- هنجارگریزی

یاکوبسون، زبان‌شناس روسی، معتقد است که «ادبیات به معنی درهم ریختن سازمان یافته گفتار متداول است» (ایگلتون، ۱۳۸۳: ۴). این تعریف یاکوبسون از ادبیات، اصل هنجارگریزی را نشان می‌دهد. قاعده‌گاهی یا هنجارگریزی عبارت است از: «انحراف از قواعد حاکم بر زبان هنجار و عدم مطابقت و هماهنگی با زبان متعارف» (انوشه، ۱۳۷۶: ۱۴۴۵). در

^۹ - formalism

^{۱۰} - art as technique

حقیقت هنجارگریزی به معنای انحراف از نُرم است. «انحراف از نرم در حوزه زبان‌شناسی به هر نوع استفاده زبانی از کاربرد معناشناسیک تا ساختار جمله که مناسبات عادی و متعارف زبان در آن رعایت نشود اشاره دارد» (داد، ۱۳۸۳: ۵۴۰). از نظر لیچ هنجارگریزی در سطوح مختلف واژگانی، نحوی، آوایی، نوشتاری، معنایی، گویشی، سبکی و زمانی قابل بررسی است. وی نخستین ویژگی قاعده‌گاهی را ارائه مفهوم می‌داند (ر.ک: صفوی، ۱۳۹۰، ج ۱: ۵۳). شایان ذکر است که امروزه هنجارگریزی در زبان عربی، با واژه «الانزیاح» شناخته می‌شود. این اصطلاح از ریشه «زاح» یا «زیح» به معنی دور شدن و جداسدن گرفته شده است و احتمال می‌رود مقصود از آن، دورشدن از کاربرد معمول و رایج زبان می‌باشد (ر.ک: لوط، ۲۰۱۱م: ۱۱). از میان موارد هشت‌گانه تقسیم‌بندی لیچ، تأکید ما در مقاله حاضر بر هنجارگریزی نحوی است.

۲-۴- هنجارگریزی نحوی

مقصود از هنجارگریزی نحوی، جابجایی عناصر جمله و تأثیر بر ساختمان و نیز کاربرد صورت‌های نامتعارف در زبان است. قاعده‌گاهی نحوی یکی از انواع هشت‌گانه قاعده‌گاهی در تقسیم بندی لیچ می‌باشد. و به اعتقاد وی «شاعر می‌تواند با نادیده گرفتن قواعد نحوی حاکم بر زبان خودکار به شعر آفرینی پردازد» (صفوی، ۱۳۹۰، ج ۲: ۸۰). هر نوع انحراف از فرم خودکار زبان و ایجاد دگرگونی در ساختار نحوی جملات در صورتیکه به زیبایی آفرینی منجر شود از ویژگی‌های سیستماتیک زبان ادبی است و تحت عنوان هنجارگریزی نحوی می‌گنجد (ر.ک: خائفی و نورپیشه، ۱۳۸۳: ۵۷). در حقیقت در هنجارگریزی نحوی شاعر یا نویسنده بگونه‌ای خلاقانه از قواعد نحوی زبان هنجار سرپیچی کرده و به دگرگون‌سازی اجزای مرتب شده جمله می‌پردازد و با این کار موجب برجسته‌سازی و آشنایی زدایی در زبان می‌شود.

۲-۵- قاعده‌افزایی

بر خلاف قاعده‌گاهی، قاعده‌افزایی انحراف از قواعد زبان هنجار نیست؛ بلکه اعمال قواعدی اضافی بر قواعد زبان هنجار بشمار می‌رود و به این ترتیب در ماهیت از قاعده‌گاهی متمایز است. مسأله قاعده‌افزایی و نتیجه حاصل از آن (توازن)، نخستین بار از سوی یاکوبسن مطرح گردید. وی معتقد است که فرآیند قاعده‌افزایی چیزی نیست جز توازن در وسیع‌ترین مفهوم خود و این توازن از طریق تکرار کلامی ژر حاصل می‌آید (ر.ک: همان، ج ۱: ۱۶۴). در این شگرد، عدول از زبان هنجار مشاهده نمی‌شود؛ بلکه قواعدی بر زبان هنجار افزوده می‌شود که موجب آشنایی زدایی می‌گردد. صناعاتی که از طریق توازن حاصل می‌آیند، از ماهیتی یکسان برخوردار نیستند؛ به همین دلیل گونه‌های توازن را باید در سطوح تحلیلی متفاوتی بررسی کرد. توجه ما در مقاله حاضر بر توازن آوایی معطوف است.

۲-۶- توازن آوایی

توازن موجود در قاعده‌افزایی، از تکرار کلامی حاصل می‌شود. یکی از مصادیق تکرار کلامی، موسیقی حروف یا تکرار صامت‌ها و مصوت‌ها است. موسیقی حروف، شامل «تکرارهای آوایی است که درون یک هجا اتفاق

می‌افتد» (شماره، ۱۳۶۴: ۱۲۷). تکرارهای آوایی می‌تواند یک واج، چند واج درون یک هجا، کل هجا و توالی چند هجا را شامل شود. به اعتقاد یاکوبسون، مقصود از توازن آوایی مجموعه تکرارهایی است که در سطح تحلیل آوایی امکان بررسی می‌یابند (ر.ک: صفوی، ۱۳۹۰، ج ۱: ۱۸۴-۱۷۷).

۳- القاگری آواها

تکرار صامت‌ها و مصوت‌ها در بافت جمله، علاوه بر کاربرد موسیقایی، صلاحیت القاگری دارند. القاگر بودن یک آوا از بسامد چشمگیر آن در کلام به اثبات می‌رسد. یکی از مسائلی که در این مقاله مورد توجه قرار گرفته است، نقش آواها در القای معنی با تکیه بر نظریه موریس گرامون می‌باشد. گرامون واکه‌ها و همخوان‌ها را تحت عناوینی دسته‌بندی می‌کند. او واکه‌ها را به روشن، درخشان و تیره تقسیم می‌کند. واکه‌های روشن یعنی ای (ا) و (ة) در توصیف صداهای واضح و تاحدودی ریز و لطیف، واکه‌های درخشان (a) و (آ) در تداعی صداهای بلند و خروشان و واکه‌های تیره (O) و او (U) در القای صداهای مبهم و نارسا به کار می‌روند. هم‌چنین او همخوان‌ها را به انسدادی، پیوسته، خیشومی، روان و سایشی تقسیم می‌کند. انسدادی مانند "k,t,p" در بیان اصوات خشک و مکرر به کار می‌روند. سایر همخوان‌های غیر انسدادی، پیوسته هستند که تلفظ آن‌ها مدتی ادامه می‌یابد. همخوان‌های خیشومی مانند "n,m" همواره صدایی مثل نق- نق آهسته را بیان می‌کنند. به بیان دیگر، این اصوات بیان‌گر ناخشنودی و عدم رضایت هستند. همخوانهای روان مثل "L,R" مضامینی چون لغزندگی و روانی و سیالیت را به ذهن متبادر می‌کنند و سایشی‌ها، مانند "sh,s" صدای سایش و صفر را القا می‌کنند. شایان ذکر است که گاه اصواتی با یک نوع تلفظ و واجگاه مشابه، بیانگر آمیخته‌ای از احساسات گوناگون هستند و بینش‌ها و درونیات مختلفی را القا می‌کنند (ر.ک: قویمی، ۱۳۸۳: ۵۳-۲۷).

۴- آشنایی زدایی در جزء سی ام قرآن کریم

می‌توان گفت آشنایی زدایی، لازمه زبان قرآن است. قرآن کریم شیوه جدیدی را در استعمال زبان بکار می‌گیرد و به نو کردن و ایجاد تغییر در صورت مألوف زبان می‌پردازد. رسالت این کتاب آسمانی که سرشار از مفاهیم توحیدی است، اقتضا می‌کند که در بیان مفاهیم دینی و توحیدی خود، از مرز تقالید و سنت‌های زبانی ادب جاهلی عبور کند (ر.ک: ویس، ۲۰۰۲م: ۲۹-۲۸). در این نوشتار تلاش می‌کنیم با ارائه نمونه‌هایی از آیات شریفه جزء سی، ضمن بیان هنجارگریزی نحوی در آن‌ها، قاعده‌افزایی موجود را نیز در سطح آوایی با توجه به نظریه موریس، تحلیل کنیم و جنبه‌هایی از آشنایی زدایی قرآن و نیز تأثیر آن را در القای معانی، نشان دهیم. به همین منظور تعدادی از آیات شریفه قرآن کریم را به نمایندگی از سایر آیات برگزیده‌ایم. شایان ذکر است که ترجمه این آیات براساس ترجمه محمد مهدی فولادوند می‌باشد:

۴-۱- ﴿سَلَامٌ هِيَ حَتَّىٰ مَطْلَعِ الْفَجْرِ﴾ (القدر: ۵): آن شب تا دم صبح صلح و سلام است.

یکی از رایج‌ترین و البته زیباترین انواع هنجارگریزی نحوی، تقدیم و تأخیر است. تقدیم و تأخیر، حاکی از تبادل جایگاه واژگان در جمله با هدف ایجاد بلاغت در کلام است. این مبحث جایگاه ویژه‌ای را در مباحث بلاغی به خود اختصاص داده است. عبدالقاهر می‌گوید: تقدیم و تأخیر بابی است که فواید و محاسن بسیاری در آن نهفته است. بسیاری

از مواقع شنیدن یک شعر، لذتی دوجندان به انسان می‌بخشد و هنگامی که دقت نمایی، درمی‌یابی که در آن، تقدیمی صورت گرفته است و واژه‌ای ازجایی به جای دیگر نقل مکان کرده است (ر.ک: الجرجانی، بی تا: ۹۸). «یکی از دلایل تغییر جای عناصر، برجسته کردن بخشی از کلام برای جلب توجه خواننده و تأکید بر آن است. شاعر یا نویسنده هر جا لازم ببیند که بر بار معنایی نشانه‌ای تأکید کند، محل حضور آن نشانه را تغییر می‌دهد» (سجودی و کاکه‌خوانی، ۱۳۸۷: ۳۰۰-). در این آیه شریفه نیز تقدیم خبر «سلام» بر مبتدا «هی» مشهود است. طبق نحو و دستور زبان عربی، خبر، باید پس از مبتدا واقع شود. در این آیه شریفه از هنجار زبان عدول شده است و همان تبادل مکانی واژگان یا هنجارگریزی نحوی صورت گرفته است. عبارت «سلام» به این معنی است که در شب قدر، باب نعمت و عذاب الهی بسته می‌باشد و آن شب، سرشار از برکت و رحمت است. در حقیقت تقدیم خبر بر مبتدا، افاده معنای حصر می‌کند. بدین معنی که خداوند در این شب، تنها خیر و سلامتی مقدر کرده است؛ ولی در شب‌های دیگر علاوه بر سلامتی، امکان وقوع بلا نیز وجود دارد. یا ممکن است آیه شریفه دلالت بر این کند که در این شب تنها سخن موجود، سلام گفتن است و این به دلیل کثرت سلام از ناحیه ملائکه به مؤمنین است. شایان ذکر است که علت نکره آوردن خبر، به منظور تعظیم آن شب و نیز علت آوردن خبر به صورت مصدر، به دلیل مبالغه است (ر.ک: آلوسی، ۱۴۱۵ق، ج ۱۵: ۴۲۰؛ الزمخسری، ۱۴۰۷ق، ج ۴: ۷۸۱؛ ابن‌عاشور، بی تا، ج ۳۰: ۴۱۰). این درحالیست که آوردن واژگان این آیه به صورت معمول و مألوف: «هی سلام»، خالی از تنوع بود و اثری از آشنایی زدایی در آن دیده نمی‌شد و هرگز بار معنایی نهفته در آیه فعلی را نداشت. از سوی دیگر با توجه به نظریه گرامون و با امعان نظر در این آیه شریفه درمی‌یابیم که بسامد همخوان روان ل(ا) بیش از سایر همخوان‌هاست. این حرف، می‌تواند تداعی‌گر صدای بارش باران و نیز جاری شدن آب باشد (ر.ک: قویمی، ۱۳۸۳: ۵۱)؛ بنابراین می‌توان چنین استنباط کرد که با توجه به مضمون آیه، تکرار «ل» با تراوش رحمت در این شب و یا بارش باران رحمت الهی بر مؤمنین شب‌زنده‌دار و نیز جاری شدن برکت، رحمت و سلامتی در این شب، و روان شدن آن به سوی مؤمنین تناسب دارد. و نیز تکرار این همخوان، طبق برداشت دوم، کثرت سلام از سوی فرشتگان، ریزش بارانی از سلام را در ذهن تداعی می‌کند که از آسمان بر مؤمنین نازل می‌شود. از سوی دیگر می‌توان گفت وجود واکه‌ی درخشان (a) نیز با طیف عاطفی آیه، متناسب است. این واکه‌ها در توصیف مناظر باشکوه و پر عظمت توانا هستند (ر.ک: همان: ۵۱). با توجه به مضمون آیه که از شب قدر و عظمت آن سخن می‌راند، می‌توان ادعا کرد که این واکه‌ها به منظور رساندن این تعظیم به کمک الفاظ آمده‌اند. علاوه بر این، حضور این واکه‌ها می‌تواند تداعی‌گر لحظات باشکوه شب‌های قدر و صحنه‌های راز و نیاز شب‌زنده‌داران با خداوند باشد. این تکرار و موسیقی درونی را می‌توان در چارچوب فرآیند قاعده‌افزایی و برجسته‌سازی زبان جای داد.

۴-۲- ﴿يَوْمَ تَرْجُفُ الرَّجِفَةُ... قُلُوبٌ يَوْمَئِذٍ وَاجِفَةٌ﴾ (النازعات: ۸-۶): آن روز که لرزنده [زمین] به شدت به لرزه درمی‌آید... در آن روز، دل‌هایی سخت هراسانند.

تقدیم، در آیه شریفه فوق نیز، نوع دیگری از هنجارگریزی نحوی محسوب می‌شود. «یوم» در این آیه، بر عامل خود مقدم شده است. در حقیقت «یوم» ظرفی است که به وسیله کلمه «واجفه» که در دو آیه بعد آمده، منصوب شده است و

اصل آیه چنین می‌باشد: ﴿قُلُوبٌ يَوْمَئِذٍ وَاجِفَةٌ يَوْمَ تَرْجُفُ الرَّاجِفَةُ﴾ البته برخی از مفسرین معتقدند که «یوم» متعلق است به فعل محذوف «أذکر» و اصل آیه به این صورت بوده است: ﴿أذکر يَوْمَ تَرْجُفُ الرَّاجِفَةُ﴾. بهر حال عدول از قواعد نحوی حاکم بر زبان در این آیه قابل انکار نیست و دلیل معنایی آن، این است که در این آیه، عنایت و اهتمام خداوند، بر کلمه یوم است؛ زیرا آن روز، روز ویژه‌ای است و حوادث خارق‌العاده‌ای در آن انجام می‌گیرد. پس هدف، نشان دادن عظمت، میزان شدت و سختی آن روز و نیز هول و وحشت ناشی از آن است (ر.ک: آلوسی، ۱۴۱۵ق، ج ۱۵: ۲۲۷؛ ابن‌عاشور، بی‌تا، ج ۳۰: ۵۹). در حقیقت قرآن، با برهم زدن ترتیب اجزای جمله، موجب ابهام هنری شده است و تأمل و تلاش خواننده را برمی‌انگیزد که این امر، می‌تواند در تأثیرپذیری انسان از آیه شریفه بخوبی عمل کند. توازن آوایی آیه فوق نیز جای تأمل دارد. همخوان ج (D۳)، بیش از سایر همخوان‌ها جلب توجه می‌کند. این همخوان سایشی می‌تواند حرکات سریع و تکان‌های شدید را القا کند (ر.ک: قویمی، ۱۳۸۳: ۵۹). با توجه به مضمون آیه، تکرار این همخوان، لرزش و حرکات شدید زمین در قیامت و نیز لرزه‌ای که از هراس آن روز بر اندام انسان می‌افتد را به ذهن متبادر می‌کند. همچنین ترکیب همخوان‌های سایشی ج (D۳)، و (V) و ف (F)، القاگر نگرانی و اضطراب ناشی از هراس است (ر.ک: همان: ۶۰). تداعی مضمون این آیه شریفه، یعنی احوال قیامت و هراس و اضطراب شدید انسان، با تکرار این همخوان‌ها به اوج می‌رسد. از سوی دیگر تکرار واژه تیره (O) که بیانگر اندیشه‌های تیره و حزن‌انگیز است، در القای نگرانی، اندوه و حیرت انسان‌ها در قیامت، به زیبایی عمل کرده است و می‌تواند تأکیدی باشد بر ﴿قُلُوبٌ وَاجِفَةٌ﴾ (دل‌های نگران) که در آیه شریفه به آن اشاره شده است. همچنین شاید دور از ذهن نباشد که بگوییم نهیب مخوف ناشی از زلزله روز قیامت نیز از خلال واژه درخشان (a)، که به نوعی صداهای بلند و رعدآسا را به ذهن منتقل می‌کند، به گوش می‌رسد و این تکرار به معنی آیه قوت بخشیده است.

۳-۴ ﴿أَوْ إِطْعَامٌ فِي يَوْمٍ ذِي مَسْغَبَةٍ * يَتِيمًا ذَا مَقْرَبَةٍ﴾ (البلد: ۱۵-۱۴): یا در روز گرسنگی و قحطی، طعام دادن به یتیمی خویشاوند.

در آیه شریفه فوق، جار و مجرور «فِی يَوْمٍ» که متعلق به «اطعام» است بر مفعول آن که «يَتِيمًا» می‌باشد، مقدم شده است. کاربرد عادی و مألوف آن بگونه‌ای است که مفعول پیش از جار و مجرور بیاید: ﴿إِطْعَامٌ يَتِيمًا فِي يَوْمٍ ذِي مَسْغَبَةٍ﴾. آشنایی زدایی در این مورد، گذشته از طنین دلنشین آیه، در فهم کلام الهی نیز مؤثر است؛ زیرا در این آیه تأکید خداوند بر اطعام به یتیم نیست؛ بلکه تأکید بر اطعام، در روز قحطی و گرسنگی است. از آنجا که در هنگام قحطی و گرسنگی، انسان‌ها از بیم ادامه زمان قحطی از بخشیدن به یکدیگر بخل می‌ورزند، اطعام در این زمان نسبت به سایر اوقات ارزش بیشتری دارد و محکی است برای سنجش میزان ایثار و عطوفت انسان (ر.ک: ابن‌عاشور، بی‌تا، ج ۳۰: ۳۱۶؛ سید قطب، ۱۴۱۲ق، ج ۶: ۳۹۱۳). همخوان خیشومی م (M) در این آیه، بسامد بالایی دارد. بیشتر ذکر شد که بنا بر نظر گرامون این همخوان بیانگر نوعی نارضایتی و ناخشنودی است. تناسب موجود در آیه را می‌توان چنین توضیح داد که تکرار این حرف، تأکیدی بر ناخرسندی و نارضایتی انسان از بخشش در هنگام تنگدستی و امتناع وی از این عمل می‌باشد. این همخوان القای درماندگی و ناتوانی نیز می‌کند (ر.ک: قویمی، ۱۳۸۳: ۵۰) که می‌توان آن را با درماندگی و

ناتوانی انسان‌ها در هنگامه قحطی، مناسب دانست. می‌توان گفت از آنجا که واژه‌های روشن‌ای (أ) و (ع) در القای صداها و ریز و لطیف مؤثر هستند، میان این واژه‌ها با مضمون آیه که بر ملاطفت و ملایمت با ایتم تأکید می‌کند، تناسب برقرار است. از سوی دیگر به گفته قویمی «تکرار واژه‌ی روشن‌ای (أ)، گاهی بیانگر احساسی است که فریاد تحسین و ستایش را از نهاد، برمی‌آورد» (همان: ۲۲)؛ بنابراین، تکرار این واژه در آیه فوق، می‌تواند تحسین و تشویق قرآن به این عمل را به ذهن منتقل کند.

۴-۴- ﴿عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ* عَنِ النَّبِيِّ الْعَظِيمِ﴾ (النبا، ۲-۱): درباره چه چیز از یکدیگر می‌پرسند؟! از آن خبر بزرگ. حذف از کلام نیز نوعی گریز از هنجار تلقی می‌شود؛ چراکه همه اجزای کلام باید حضور داشته باشند تا به معنی و مقصود، خللی وارد نشود. حال اگر این حذف بگونه‌ای صورت گیرد که علاوه بر ایجاد اختصار در کلام و عدم آسیب به بافت جملات، رسایی بیشتر مفهوم را نیز به همراه داشته باشد، سبب زیبایی‌آفرینی می‌شود. پرواضح است که هر جا سخن از حذف در قرآن می‌رود، مقصود، حذف مضمون آیات نیست؛ بلکه حذف جزئی از جمله است که بدون وجود آن نیز، مقصود و فحوای کلام دریافت می‌شود و قرینه‌ای در کلام برای حذف آن وجود دارد. این کار در بسیاری از مواقع علاوه بر ایجاد اختصار در کلام، اهداف بلاغی را دنبال می‌کند. آیه شریفه نمونه‌ای از حذف را نشان می‌دهد که باتوجه به نظریه صورت‌نگاریان می‌توان آن را نوعی هنجارگریزی تلقی کرد. طبق قاعده اصلی زبان و بنا به نظر مفسرین، آیه چنین بوده است: ﴿عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ* يَتَسَاءَلُونَ عَنِ النَّبِيِّ الْعَظِيمِ﴾. ایجاز و بلاغت قرآن اقتضا می‌کند که پاسخ سؤال آیه اول، مناسب با حال و شرایط موجود داده شود. خداوند متعال به منظور بیان عظمت شأن قیامت، پاسخی اجمالی به آن می‌دهد و بگونه‌ای تلویحی به آن رخداد عظیم اشاره نموده و حقیقت آن را بیان نمی‌کند. در حقیقت پاسخ به این سؤال به صورت گذرا، همراه با تهدیدی که در واژگان آیه نهفته است، در یادآوری قیامت و هشدار دادن به آن، بسیار مؤثرتر از پاسخ مفصل به آن است (ر.ک: طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲۰: ۲۵۷؛ آلوسی، ۱۴۱۵ق، ج ۱۵: ۲۰۳؛ اندلسی، ۱۴۲۰ق، ج ۱۰: ۳۸۳؛ ابن عاشور، بی تا، ج ۳۰: ۹؛ سید قطب، ۱۴۱۲ق، ج ۶: ۳۰۸۳). از جنبه آوایی و موسیقایی نیز همخوانی (M) و ب (b) از آنجا که برای تلفظ، مستلزم افزایش حجم لب‌ها هستند، نوعی تحقیر و تنفر را می‌رسانند (ر.ک: قویمی، ۱۳۸۳: ۶۴). از آنجا که این پرسش در میان مشرکان بوده است، تکرار این همخوانی نوعی تحقیر و تنفر خداوند را نسبت به آنان در خود گنجانده است و این مفهوم را می‌رساند که این مشرکان بسیار حقیرتر از آنند که قادر به درک و توصیف رخداد عظیم قیامت باشند. این حقارت و بوچی مشرکان را از استفهام موجود در آیه نیز می‌توان دریافت؛ زیرا قرآن با این استفهام می‌فهماند که پاسخ این سؤال آن قدر روشن است که جایی برای این سؤال نیست. همچنین، «همخوانی‌های خیشومی M) و ن (N) گاهی با طنینی از تمسخر همراه هستند» (همان: ۴۹) و برداشت ما چنین است که مضمون این آیه علاوه بر تحقیر مشرکان با نوعی تمسخر آنان از جانب خداوند همراه است؛ زیرا آنان از یکدیگر در خصوص قیامت می‌پرسیدند و تلاش می‌کردند پاسخی برای آن بیابند.

۴-۵- ﴿وَ جَاءَ رَبُّكَ وَ الْمَلَكُ صَفًّا صَفًّا﴾ (الفجر: ۲۲): و [فرمان] پروردگارت و فرشتگان صف در صف درآیند.

مضاف در آیه فوق، محذوف است و پرواضح است که فاعل «جاء» کلمه «رَبِّ» نیست. و در حقیقت مقصود از آن ﴿وَجَاءَ أَمْرُ رَبِّكَ﴾ است. آیه شریفه فوق نیز می‌تواند نمونه‌ای از حذف به‌منظور گریز خلاقانه از قواعد زبان باشد؛ چراکه حذف مضاف علاوه بر اینکه در ساختار کلام خللی وارد نکرده است، رسانگی و انتقال معنی را نیز بخوبی عهده‌دار شده است. ترکیب کنونی آیه؛ نمایندگی واژه «رب» از واژه «امر» و تصویری که از آمدن پروردگار در ذهن ایجاد می‌کند، برای ایجاد هراس و بیم در انسان و به هول افکندن او و به‌منظور تعظیم و تفخیم قیامت است (ر.ک: آلوسی، ۱۴۱۵ق، ج ۱۵: ۳۴۲). شایان ذکر است که بیان این واقعه که در آینده رخ می‌دهد و با لفظ ماضی از آن یاد شده است، نوعی هنجارگریزی محسوب می‌شود و دلالت بر قطعیت و حتمیت وقوع آن دارد. در حیطه قاعده‌افزایی نیز تکرار همخوان‌های سایشی و (V) و ف (f)، در القای هراس از حوادث قیامت و نیز حاضر شدن در پیشگاه پروردگار بسیار مؤثر عمل کرده است؛ زیرا چنانکه پیشتر ذکر آن رفت، گرامون بر این باور است که این هخوان‌ها گاهی در ایجاد اضطراب و هراس، ایفای نقش می‌کنند. از سوی دیگر واکه‌ی درخشان (d) در این آیه شریفه چشمگیر است و واکه روشنی در آن دیده نمی‌شود. این واکه‌های درخشان، القاگر صداهای پرمهابت و نیز توصیف صحنه‌ها و مناظر باعظمت و نیز شوکت و عظمت افراد بلندمرتبه می‌باشند (ر.ک: قویمی، ۱۳۸۳: ۳۶). کاربرد چنین واکه‌هایی در آیه شریفه فوق، به‌طور کامل با مضمون آیه تطابق دارد؛ مهابت و عظمت موجود در صحنه‌ای که قرآن با آمدن پروردگار و ملائکه برای انسان‌ها تداعی می‌کند را بخوبی می‌توان از خلال موسیقی موجود در آیه دریافت.

۴-۶- ﴿فَمَهَّلِ الْكَافِرِينَ أَمْهَلُهُمْ رُؤُودًا﴾ (الطارق: ۱۷): پس کافران را مهلت ده، و کمی آنان را به حال خود واگذار. گاهی ارکان و اجزای موجود در جمله -هرچند از نظر نحو و دستور زبان صحیح باشند، از عهده افاده معنی و مقصود بر نمی‌آیند و تنها، عناصر زائد هستند که می‌توانند در رسایی کلام و انتقال مقصود، مؤثر واقع شوند. این پدیده که اضافه یا اطناب نام دارد و نحویان عرب آن را «الزیاده» می‌نامند، همان قاعده «زیاده المبنی تدلّ علی زیاده المعنی» نزد علمای باغت است. مقصود آنان از زیاده المعنی در حقیقت تأکیدی است که با افزودن الفاظ در مبنی و ساختار کلام ایجاد می‌شود (ر.ک: حسان، ۱۹۹۳م: ۲۸۵). در این آیه شریفه، اطناب از نوع تکرار دیده می‌شود. ریشه «مهّل» و «أمهّل» یکی است و هردو بمعنی مهلت دادن می‌باشند. در حقیقت جمع بین این دو فعل، نوعی آشنایی زدایی محسوب می‌شود و افزودن فعل دوم، به‌منظور خاصی انجام گرفته است. خداوند متعال خطاب به رسولش می‌فرماید: تو منتظر عذاب کافران باش و در خصوص آنان عجله مکن و اندکی کافران را مهلت بده؛ چراکه به زودی آنچه در تهدیدشان وعده داده‌ام خواهد آمد. با تکیه بر نظر مفسرین می‌توان گفت: علت افزودن الفاظ در سخن خداوند با پیامبر (ص)، افزایش میزان تسکین و آرام کردن ایشان است. در حقیقت خداوند از شدت انس و محبتی که نسبت به رسولش دارد، دو مرتبه به ایشان می‌فرماید به آنان مهلت بده. گویی که شخص حضرت رسول (ص) مسؤول و صاحب‌دستور است. علاوه بر این، علت بیان مهلت‌دادن در دو صیغه مختلف، به‌منظور حسن تکرار آن است و نیز آوردن قید «رؤوداً» به‌صورت مصغر که به معنی مهلت اندک است، این معنی را القا می‌کند که عذاب آنان به زودی فراخواهد رسید و قطعاً محقق خواهد شد؛ پس تو در این امر عجله نکن؛ زیرا کسی که به انجام گرفتن کاری مطمئن است، خواهان تعجیل در انجام آن نیست (ر.ک:

ابن عاشور، بی تا، ج ۳۰: ۲۳۹؛ سید قطب، ۱۴۱۲ق، ج ۶: ۳۸۸۱؛ الزمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۴: ۷۳۷). توازن آوایی و موسیقی حروف در آیه شریفه، زیبایی آن را دوچندان کرده است. شاید بتوان گفت که القای تحقیر کافران و بیزارى خداوند از آنان نتیجه عملکرد همخوان دولبی م (M) و نیز همخوان سایشی هـ (h) است. علاوه بر آن، از آنجا که واکه روشن (e)، صداهای تسلی بخش و نجوهای آرام را القا می کند (ر.ک: قویمی، ۱۳۸۳: ۲۷)، تکرار این واکه تداعی کننده نجوای خداوند با پیامبر (ص) و نیز آوای تسکین دهنده و تسلی بخش او است؛ بنابراین شاید گزافه نباشد که بگوییم وجود این همخوانها و واکهها در دریافت فحوای کلام الهی، بی تأثیر نخواهد بود و مضمون کلام الهی نه از خلال مفهوم دقیق کلمات و جملات؛ بلکه از طریق توازن آوایی آیه، متجلی شده است.

۴-۷ ﴿وَجِيءَ يَوْمَئِذٍ بِجَهَنَّمَ يَوْمَئِذٍ يَتَذَكَّرُ الْإِنْسَانُ وَأَنَّى لَهُ الذُّكْرَى﴾ (الفجر: ۲۳). و جهنم را در آن روز [حاضر] آورند، آن روز است که انسان پند گیرد [ولی] کجا او را جای پند گرفتن باشد؟ [این تذکر چه سودی برای او دارد؟!]

اعتراض را در آیه فوق می توان نوعی اضافه در سخن دانست؛ بدین معنی که عبارت ﴿وَجِيءَ يَوْمَئِذٍ بِجَهَنَّمَ﴾ به صورت یک جمله معترضه میان جمله ماقبل و آیه بعد ﴿يَقُولُ يَا لَيْتَنِي قَدَّمْتُ لِحَيَاتِي﴾ (الفجر: ۲۴) افزوده شده است. هدف از آوردن این جمله معترضه بخوبی نمایان است. در حقیقت این کار با هدف تأکید بر خسران جهنمیان و نیز بی ثمر بودن و بی فایده بودن پندپذیری آنان در آخرت صورت گرفته است. قرآن کریم می فرماید: اینک که زمان از دست رفته است، تذکر و پندپذیری چه سودی به حال وی دارد؟ زیرا تذکر، وقتی سودمند است که بتواند به وسیله توبه همراه با عمل صالح، آنچه را که از دست رفته جبران کند و روز جزا جای توبه و عمل نیست. اگر او در دنیا، قیامت را به یاد داشت، این یادآوری، اکنون در آخرت برایش سودمند بود؛ ولی او چنین نکرد و از غافلان بود (ر.ک: طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲۰: ۲۸۴؛ ابن عاشور، بی تا، ج ۳۰: ۲۹۹؛ اندلسی، ۱۴۲۰ق، ج ۱۰: ۴۷۵؛ سید قطب، ۱۴۱۲ق، ج ۶: ۳۹۰۶). در واقع ترکیب جملات بدون جمله معترضه خالی از معنای تأکید بر عدم سودمندی این تذکر بود و هرگز معنای کنونی آیه را در بر نداشت. در بحث القاگری آواهای این آیه، می توان به همخوان سایشی ی (ل) اشاره کرد. این همخوان که نشان از اندوه و نیز صدای گریه دارد (ر.ک: قویمی، ۱۳۸۳: ۶۳)، با مضمون آیه شریفه که شرح حالی از جهنمیان ارائه می دهد، پیوند خورده است و از خلال آن حالت اندوه و اشک و حسرت آنان را می توان دریافت. همچنین بسامد بالای همخوان سایشی ذ (Z) را نیز می توان از منظر توازن آوایی و قاعده افزایی موجود در آیه نگریست. با توجه به اینکه این همخوان گاهی القای یأس می کند (همان: ۵۰)، می توان میان آن، با یأس و ناامیدی جهنمیان از عفو و بخشش الهی در قیامت تناسب برقرار کرد. همخوان خیشومی م (M) نیز می تواند بیانگر ناخشنودی و نارضایتی جهنمیان از سرنوشت خویش و شکوه آنها به درگاه خداوند باشد؛ بنابراین صدای دردمندی، حسرت، اندوه و ناامیدی از خلال ساختهای آیه، شنیده می شود و بنظر می رسد بخشی از بار مفهومی آیه را آواهای موجود در آن به دوش می کشند.

۴-۸ ﴿وَإِنَّا لَنَّا لِلْآخِرَةِ وَالْأُولَى * فَأَنْذَرْتُكُمْ نَارًا تَلَظَّى﴾ (اللیل: ۱۴-۱۳). در حقیقت، دنیا و آخرت از آن ماست و من شما را به آتشی که زبانه می کشد، هشدار دادم.

التفات را می‌توان نوعی هنجارگریزی بشمار آورد. التفات به معنی انتقال از یک جهت به جهتی دیگر است. از آنجا که این انتقال، صورت معمول زبان را در هم می‌ریزد بشرط زیبا و خلاق بودن می‌تواند نوعی آشنایی زدایی تلقی شود. ابن اثیر معتقد است، التفات بخشی از جوهره علم بیان و پایه بلاغت محسوب می‌شود. از نظر وی، التفات با «شجاعة العریبة» برابر است. وی توضیح می‌دهد که شخص شجاع کاری انجام می‌دهد که دیگران جرأت انجام آن را ندارند. التفات در گفتار نیز به همین معنی است. ابن اثیر التفات را ویژه زبان عربی می‌داند و بر این باور است که این کار به منظور ایجاد تازگی و جذابیت در کلام و جلب توجه خواننده یا شنونده صورت می‌گیرد (ر.ک: ابن الاثیر، ۱۹۳۹م، ج ۲: ۳). قرآن کریم باهدف زیبایی کلام و نیز رسانگی مفهوم، از این صنعت، به گونه‌ای گسترده و متنوع بهره برده است. آیه شریفه فوق، مصداق التفات است. ضمیری که در آیات پیشین آمده است، ضمیر متکلم مع‌الغیر «نا» می‌باشد: ﴿إِنَّ عَلَيْنَا لَلْهُدَىٰ * وَإِنَّ لَنَا لَلْآخِرَةَ وَالْأُولَىٰ﴾ (اللیل: ۱۳-۱۲)؛ ولی خدای متعال به این آیه که می‌رسد، فعل را به خود نسبت می‌دهد و می‌فرماید: حال که معلوم شد هدایت بر عهده ما است، اینک من شما را از آتش جهنم انذار می‌کنم؛ با این بیان، نکته التفاتی که در آیه است، روشن می‌شود؛ «خداوند می‌خواهد به این نکته اشاره کند که هدایت، قضایی است حتمی و به همین جهت منذر حقیقی خدای تعالی است، هر چند که این کار با زبان رسول خدا (ص) انجام گیرد» (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲۰: ۳۰۵). پس قرآن با بهره‌گیری از امکانات زبانی در کلام خود تغییر جهت می‌دهد و با زدودن غبار عادت از دیدگان خواننده یا آشنایی زدایی در کاربرد ضمائر، توجه وی را به آیه مذکور معطوف می‌دارد. شاید نسبت دادن هشدار از آتش زبانه‌کش به خود خداوند، به منظور ایجاد هراس بیشتر در انسان و بازداشتن وی از غفلت باشد. در تحلیل عناصر آوایی کلام با توجه به نظریه موریس گرامون می‌توان گفت همخوان روان ل (l) و ر (r) بیش از سایر همخوان‌ها جلوه کرده‌اند. این حروف که معنای لغزندگی را با خود دارند، به این مطلب اشاره دارد که انسان با وجود نعمت هدایت و انذار خداوند، باز هم مرتکب گناه و لغزش می‌شود. همچنین شاید بتوان چنین برداشت کرد که همراه با التفات و تغییر در جهت کلام، ناگهان در روند واکه‌ها نیز تغییر ایجاد شده است و در فعل «أَنْذَرْتَكُمْ» توالی دو واکه تیره (O) پس از توالی واکه‌های درخشان آ (A) و ا (a)، جلب توجه می‌کند. این واکه که گاهی صداهای تهدیدآمیز را القا می‌کند، تهدید انسان از جانب خداوند را به ذهن می‌رساند. بدین معنی که خداوند انسان را تهدید کرده است که در صورت عدم تأثیر پذیری از این انذار، او را در آتشی زبانه‌کش درمی‌آورد. از آنجا که این واکه القای ثقل و سنگینی نیز می‌کند (ر.ک: قویمی، ۱۳۸۳: ۳۸)، شاید آمدن آن همراه با فعل «أَنْذَرْتَكُمْ» که به خود خداوند نسبت داده شده، مسؤولیت انسان را سنگین‌تر کند؛ چراکه خداوند اینگونه، راه را بر هرگونه انکار انسان بسته و حجت را بر او تمام کرده است. چنین به نظر می‌رسد که تیزی همزه‌های موجود در آیه نیز، القاگر قاطعیت خداوند در سخنش می‌باشد.

۴-۹- ﴿وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا كِذَابًا ... فَذُوقُوا فَلَنْ نَزِيدَكُمْ إِلَّا عَذَابًا﴾ (النبا: ۳۰-۲۸)؛ و آیات ما را سخت تکذیب می‌کردند. پس بچشید که جز عذاب هرگز چیزی بر شما نمی‌افزاییم.

آیه مذکور نیز از مصادیق التفات می‌باشد. التفات در این آیه شریفه، از ضمیر جمع غایب به ضمیر جمع مخاطب صورت گرفته است. تغییر ضمیر، این نکته را می‌رساند که خدای تعالی کافران را حاضر فرض کرد تا توبیخ و سرکوبیشان بدون

واسطه انجام گیرد؛ زیرا میزان تحقیر و اهانت، در توییخ مستقیم و بی واسطه بسیار بیشتر است. همچنین التفات در آیه شریفه بیانگر شدت خشم و غضب خداوند بر کافران است (ر.ک: طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲۰: ۱۶۸؛ آلوسی، ۱۴۱۵ق، ج ۱۵: ۲۱۷؛ الزمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۴: ۶۹۰)؛ بنابراین در صورت عدم التفات، چنین مفهومی از آیه برداشت نمی‌شد و این، بیانگر تأثیر هنجارگریزی بر دریافت مفهوم است. از سوی دیگر تکرار و موسیقی آوایی آیه، در تأثیرگذاری آن قابل بررسی است. همخوان ب (b) از همخوان‌های انسدادی است که بیانگر اصوات بریده‌بریده است. می‌توان تناسب این همخوان با آیه را چنین بیان کرد که با توجه به التفات موجود، گویی کلام بریده و قطع می‌شود. از سوی دیگر «همخوان‌های انسدادی، برای تلفظ، مستلزم خروج ناگهانی هوا با فشار به خارج هستند» (قویمی، ۱۳۸۳: ۴۳) و این امر نیز با التفات و تغییر ناگهانی جهت کلام بی‌ارتباط نیست. همچنین همخوان دولبی ب (b) و همخوان سایشی ذ (Z) در القاگری تنفر خداوند نسبت به کافران و تحقیر آنان مؤثر واقع شده است؛ زیرا این همخوان‌ها گاهی القای تنفر می‌کنند (ر.ک: قویمی، ۱۳۸۳: ۵۵)؛ از سوی دیگر واکه درخشان (آ)، با هشت مرتبه تکرار، با فضای □□ شریفه همراه شده است. تکرار این واکه با توصیف احساساتی در تناسب است که در زمان تجلی آن‌ها صدا اوج می‌گیرد. بدین معنی که صدا با وجود این مؤلفه در کلام بالا می‌رود. خشم و عصبانیت نیز از جمله حالاتی است که صدا در آن‌ها اوج می‌گیرد و بالا می‌رود و این امر در ادای مقصود تأثیر می‌گذارد. می‌توان گفت در این آیه شریفه نیز خشم خداوند نسبت به کافران از طریق تکرار این واکه در کلام و اوج گرفتن صدا، متجلی شده است؛ بنابراین بسامد بالای این واکه در آیه مذکور، با قهر و غضب خداوند نسبت به کافران، مرتبط می‌شود و القاگری این واکه را در آیه شریفه به اوج می‌رساند. همچنین می‌توان حضور واکه‌ی تیره (O) را که به گفته قویمی در توصیف اجسام، عناصر و یا پدیده‌های زشت و عبوس و ظلمانی استفاده می‌شود (ر.ک: همان: ۴۰) تداعی گر چهره‌های زشت و کریه جهنمیان دانست؛ چراکه بنا بر برخی آیات از جمله آیه ۶۰ زمر: ﴿تَرَى الَّذِينَ كَذَبُوا عَلَى اللَّهِ وُجُوهُهُم مُّسْوَدَّةٌ﴾ چهره آنان از سیاهی مانند تکه‌ای از شب ظلمانی است.

۴-۱۰- ﴿يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ قَتَاتُونَ أَفْوَاجًا﴾ وَفُتِحَتِ السَّمَاءُ فَكَانَتْ أَبْوَابًا ﴿ (النبا: ۱۹-۱۸)؛ روزی که در «صور» دمیده می‌شود و گروه گروه بیاید و آسمان گشوده و درهایی شود.

تغییر زمان افعال در جمله نیز از مصادیق التفات است (ر.ک: ابن الأثیر، ۱۹۳۹م، ج ۱۰: ۲؛ الزرکشی، ۱۹۶۷م، ج ۳: ۳۳۶). در این آیه شریفه، التفات از زمان مضارع به ماضی صورت گرفته است. تغییر زمان افعال در این آیه بخوبی محسوس است. همانگونه که مشاهده می‌شود، دو فعل موجود در آیه اول به صورت مضارع آمده‌اند و از حوادثی که در قیامت اتفاق خواهد افتاد، سخن می‌گویند؛ ولی در آیه بعد که آن نیز مشمول حوادث قیامت می‌باشد، فعل به صورت ماضی آمده است و نوعی گریز زیبا از دستور زبان در آن دیده می‌شود. این تغییر می‌تواند کنشی مهم در انسان ایجاد کند و بر میزان تأثیرپذیری او بیافزاید. بیان گشوده شدن آسمان با لفظ ماضی علاوه بر دلالت بر تفخیم و تعظیم این حادثه، بر تحقق و حتمیت وقوع آن نیز دلالت دارد (ر.ک: آلوسی، ۱۴۱۵ق، ج ۱۵: ۲۱۲). در آیه ۲۰ نیز می‌فرماید: ﴿وَسَيَّرَتِ الْجِبَالُ فَكَانَتْ سَرَابًا﴾ و از آنجا که گشوده شدن آسمان و نیز روان شدن کوه‌ها نسبت به دو حادثه پیشین یعنی دمیده شدن در

شیپور و آمدن مخلوقات به صحنه قیامت سهمگین تر است، از این دو واقعه با فعل ماضی تعبیر کرده است. با این برجسته‌سازی، علاوه بر تعظیم این دو واقعه، توجه مخاطب را نیز برمی‌انگیزد و وی را به تأمل وامی‌دارد. بسامد بالای همخوان‌هایی چون و (V) و ف (f)، که به گفته قویمی می‌تواند القاگر نگرانی و اندوه باشند، با اندوه و اضطراب و نگرانی انسان‌ها در صحنه قیامت هم‌آهنگ است. همچنین وجود برخی همخوان‌های انسدادی مانند ت (t) و ب (b) که برای تلفظ مستلزم خروج ناگهانی هوا هستند، علاوه بر هماهنگی با تغییر ناگهانی زمان فعل، با دمیده شدن در شیپور و آغاز ناگهانی قیامت نیز، بی‌ارتباط نیست. بدیهی است که دمیده شدن در شیپور و نیز گشوده شدن آسمان، با نهیبی سهمگین همراه است که این امر با عملکرد واکه‌های درخشان أ (a) و آ ()، در آیه، تناسب دارد. این واکه‌ها در توصیف شرایط هولناک نیز توانا هستند و این، با شرایط هولناکی که در آیه شریفه به تصویر کشیده شده است، همخوانی دارد. علاوه بر این، واکه تیره ^ه (O) نیز در این آیه شریفه خودنمایی می‌کند. به گفته گرامون واکه‌های تیره بویژه ^ه (O) از اصواتی هستند که در درون حفره دهان تولید می‌شوند (ر.ک: قویمی، ۱۳۸۳: ۳۹)؛ گویی حضور این واکه در آیه شریفه، زنده شدن مردگان و خروج آن‌ها از حفره تاریک قبر را در ذهن تداعی می‌کند که پس از دمیده شدن در شیپور رخ می‌دهد.

۴-۱۱- ﴿إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ * وَرَأَيْتَ النَّاسَ يَدْخُلُونَ فِي دِينِ اللَّهِ أَفْوَاجًا﴾ (النصر ۲-۱): چون یاری خداوند و پیروزی فرارسد و ببینی که مردم دسته‌دسته در دین خداوند درآیند.

کاربرد اسم بجای ضمیر نیز در دسته‌بندی التفات جای دارد. در حقیقت از نظر تأثیرگذاری، هیچ تفاوتی در جایگزینی اسم ظاهر بجای ضمیر یا ضمیر بجای ضمیر به دیده نمی‌آید. این مقوله را از آن جهت التفات دانسته‌اند که شخص، در حالت اسم و یا ضمیری که بجای آن نشسته، یکسان است. زرکشی نیز در بحث از التفات، جایگزینی اسم ظاهر بجای ضمیر را از مصادیق التفات می‌داند (ر.ک: زرکشی، ۱۹۶۷م، ج ۳: ۳۱۴). در اینجا نیز، در آیه ۲ اسم جلاله «الله» تکرار شده است که می‌توانست بجای آن «فی دینه» بیاید. اشاره به نام خداوند در دو گزاره بی‌درپی به هریک نشان و منزلت ویژه‌ای می‌بخشد. به اعتقاد نگارندگان، تکرار نام خدا علاوه بر اینکه به منظور بیان عظمت خداوند و نیز القای حس شادمانی از شنیدن نام او آمده است، می‌تواند به قرینه ﴿إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ﴾ (آل عمران: ۱۹) تأکیدی باشد بر اینکه مقصود، در اینجا دین اسلام است. همچنین اضافه کردن دین به کلمه الله می‌تواند در بیان عظمت و ارج نهادن بیشتر به دین اسلام نیز بسیار مؤثر عمل کند؛ بدین معنی که مضاف از مضاف‌الیه کسب منزلت کرده است؛ حال آنکه شاید چنین هدفی با اضافه به ضمیر محقق نمی‌شد. توازن آوایی موجود در آیه شریفه را نیز بعنوان نمونه‌ای از قاعده‌افزایی می‌توان چنین تحلیل کرد که فضای حاکم بر آیه، فضایی سرشار از شور و نشاط است؛ چراکه در آن سخن از فتح و پیروزی به‌میان آمده است. «روشن‌ترین واقعه‌ای که می‌تواند مصداق این نصرت و فتح باشد، فتح مکه است، چون فتح مکه در حیات رسول خدا (ص) و در بین همه فتوحات، ام الفتوحات و نصرت روشنی بود که بنیان شرک را در جزیره العرب ریشه کن ساخت» (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲۰: ۶۵۱). پیش از این گفتیم که بنابر نظر موریس گرامون، واکه‌های درخشان أ (a) و آ ()، القاگر صداهای بلند و هیاهو و حتی گاهی صدای قهقهه هستند. بنظر می‌رسد میان عملکرد این واکه‌ها و شور و همهمه موجود در میان مسلمانان پس از فتح مکه تناسب وجود دارد. از سوی دیگر ارزش القایی همخوان‌های

سایشی و (V) و ف (f) در آیه شریفه قابل بررسی است. «وجه اشتراک این همخوان‌ها آن است که هنگام تلفظ، گذرگاه هوا تنگ می‌شود تا آنجا که موقع عبور هوا از این معبر صدای سایش و صفیر از آن‌ها به گوش می‌رسد» (قویمی، ۱۳۸۳: ۵۳). بنظر می‌رسد عبور این هوا از مجرای تنگ، با عبور جزیره العرب از تنگنای شرک و آلودگی و رسیدن به فضای فراخ فتح و نصرت مرتبط است و این همخوان‌ها در رسانگی این معنی بخوبی ایفای نقش کرده‌اند.

نتیجه

آشنایی زدایی نظریه‌ای است که به نام فرمالیست‌های روسی به ثبت رسیده است و مقصود از آن بیگانه نمودن و نو جلوه دادن صورت کهنه و تکراری زبان است که تلاش می‌کند دستور زبان نیمه‌جان را، جانی دوباره بخشد. در حقیقت اصل آشنایی زدایی را نمی‌توان ابداع فرمالیست‌ها دانست؛ زیرا بسیاری از صاحب‌نظران پیشین به ارزش آن پی برده و اسامی مختلفی بر آن نهاده‌اند. قضاوت ما چنین است که آنچه به کار صورت‌نگاریان ارزش می‌بخشد، ایجاد همان آشنایی زدایی در بیان این مطالب است. آنان اصول این نظریه را سامان داده و صورتی نو و تازه به آن بخشیدند.

هنجارگریزی که امروزه در دنیای عرب به «الانزیاح» شناخته می‌شود، عاملی در ایجاد آشنایی زدایی تلقی می‌شود و بدیهی است که هرگونه انحراف از قواعد زبان تحت این عنوان نمی‌گنجد. این انحراف هنگامی مؤثر واقع می‌شود و زیبایی می‌آفریند که خلاقانه صورت گیرد و به ساختار زبان خلل وارد نکند.

آشنایی زدایی حاصل از هنجارگریزی در قرآن به اوج خود رسیده است و تمامی هنجارگریزی‌های آن، ضمن ایجاد طنین دلنشین در آیات، اهداف معنانشناسانه را دنبال می‌کند. تقدیم و تأخیر، حذف و اضافه و التفات در ضمائر، افعال و یا اسامی را می‌توان از مصادیق هنجارگریزی نحوی در جزء سی قرآن دانست. تقدیم آنچه باید مؤخر باشد، به منظور تأکید و اهتمام به آن است. افزودن در کلام، افزایش معنی و شدت آن را به دنبال دارد. حذف از کلام، با هدف دلالت بیشتر و قوی‌تر انجام می‌گیرد و التفات، سبب ایجاد نوعی حساسیت در خواننده می‌شود و توجه او را برمی‌انگیزد.

قاعده‌افزایی برخلاف هنجارگریزی، انحراف از قواعد زبان هنجار نیست؛ بلکه یک مجموعه از شگردهایی است که از طریق فرآیند تکرار کلامی حاصل می‌شود.

توازن آوایی، نمونه عالی قاعده‌افزایی در قرآن کریم به‌شمار می‌رود. قرآن با بهره‌گیری از ذخایر زبانی به تشخیص زبان می‌پردازد و با بکارگیری مطلوب توازن آوایی در حیطه قاعده‌افزایی به عادت زدایی دست زده است و با استفاده از این شگرد، القای معنای ثانوی و درک بهتر مضمون نهفته در آیات را در نظر دارد.

قرآن کریم به منزله برترین اثر ادبی پیش روی ماست که در عنایت به الفاظ و در بهره‌مندی از امکانات زبانی، گوی سبقت را از سایر آثار ربوده است و اعجاز بیانی و لغوی این کتاب آسمانی بر کسی پوشیده نیست.

منابع و مأخذ

منابع فارسی

انوشه، حسن، *فرهنگنامه ادب فارسی*، (۱۳۷۶)، تهران: سازمان چاپ و انتشارات، چاپ اول.

- ایگلتون، تری، (۱۳۸۳)، *پیش‌درآمدی بر نظریه ادب*، ترجمه: عباس مخبر، تهران: مرکز. ثمره، یدالله، (۱۳۶۴)، *آواشناسی زبان فارسی*، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، چاپ اول. داد، سیما، (۱۳۸۸)، *فرهنگ اصطلاحات ادبی*، تهران: مروارید، چاپ اول. شفیعی کدکنی، محمدرضا، (۱۳۹۱)، *رستاخیز کلمات*، تهران: سخن، چاپ اول. شمیسا، سیروس، (۱۳۸۱)، *نقد ادبی*، تهران: فردوس، چاپ اول. صفوی، کورش، (۱۳۹۰)، *از زبان‌شناسی به ادبیات*، ج ۱ و ۲، تهران: شرکت انتشارات سوره مهر، چاپ سوم. علوی مقدم، مهیار، (۱۳۷۷)، *نظریه‌های نقد ادبی معاصر*، تهران: سمت، چاپ اول. قویمی، مهوش، (۱۳۸۳)، *آوا و القاء (رهیافتی به شعر اخوان ثالث)*، تهران: هرمس، چاپ اول.
- منابع عربی
- آوسی، سید محمود، (۱۴۱۵ق)، *روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم*، ج ۱۵، تحقیق: علی عبد الباری عطیة، بیروت: دار الکتب العلمیة، الطبعة الأولى.
- ابن الأثیر، ضیاء‌الدین، (۱۹۳۹م)، *المثل السائر فی أدب الکاتب و الشاعر*، ج ۲، تصحیح: احمد الحوفی، القاهرة: نهضة مهر. ابن عاشور، محمد الطاهر، (د.ت)، *التحریر والتنویر*، ج ۳۰، تونس: الدار التونسیة للنشر. اندلسی، محمد بن یوسف، (۱۴۲۰ق)، *البحر المحیط فی التفسیر*، ج ۱۰، تحقیق: صدقی محمد جمیل، بیروت: دارالفکر. البیضاوی، عبدالله بن عمر، (۱۴۱۸ق)، *انوار التنزیل و اسرار التاویل*، ج ۵، تحقیق: محمد عبدالرحمن المرعشلی، بیروت: دار احیاء التراث العربی، الطبعة الأولى.
- الجرجانی، عبد القاهر، (۱۹۹۴م)، *دلایل الإعجاز*، تعلیق: السید محمد رشید رضا، بیروت: دار المعرفة. حسان، تمام، (۱۹۹۳م)، *البيان فی روائع القرآن «دراسة لغوية وأسلوبية للنص القرآني»*، القاهرة: عالم الكتب. الزرکشی، محمد بن بهادر، (۱۹۶۷م)، *البرهان فی علوم القرآن*، ج ۳، تحقیق: یوسف عبدالرحمن المرعشلی، بیروت: دار المعرفة.
- الزمخشری، محمود، (۱۴۰۷ق)، *الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل*، ج ۴، بیروت: دارالکتب العربی، الطبعة الثالثة. سید بن قطب بن ابراهیم شاذلی، (۱۴۱۲ق)، *فی ظلال القرآن*، ج ۶، بیروت: دار الشروق، الطبعة السابعة عشرة. طباطبایی، محمد حسین، (۱۳۷۴ق)، *المیزان فی تفسیر القرآن*، ج ۲۰، قم: مکتب جامعۀ المدرسین فی الحوزة العلمیة، الطبعة الخامسة.
- لوط، آمنه؛ لوط، و داد، (۲۰۱۱م)، *ظاهرة الانزياح فی قصيدة «ارادة الحياة» لأبي القاسم الشابي*، رسالة الماجستير، کلیة الآداب و اللغات لجامعة منتوری فی قسنطينة.
- ویس، احمد محمد، (۲۰۰۲م)، *الانزياح فی التراث النقدي و البلاغی*، سوريا: اتحاد الكتاب العرب.

خائفی، عباس؛ نورپیشه، محسن، (۱۳۸۳)، آشنایی زدایی در اشعار یدالله رؤیایی، فصلنامه پژوهش‌های ادبی، شماره ۵، صص ۷۴-۵۵.

سجودی، فروزان؛ کاکه‌خوانی، فرناز، (۱۳۸۷)، تعامل سیلان نشانه‌ها و هنجارگریزی معنایی در گفتمان شعر، مجله زیبا شناخت، شماره ۱۹، سال نهم، صص ۳۱۴-۲۸۹.

مدرسی، فاطمه؛ غنی‌دل، فرح، (۱۳۸۵)، آشنایی زدایی و هنجارگریزی نحوی در اشعار فروغ فرخ‌زاد، مجله دانشکده علوم انسانی دانشگاه سمنان، شماره ۱۵، سال پنجم، صص ۱۲۴-۹۹.

